

DĚJINY PEDAGOGIKY

Dr JAN PATOČKA,
Výzkumný ústav pedagogický J. A. Komenského, Praha

BACON VERULAMSKÝ A KOMENSKÉHO DIDAKTIKA

O počátcích Komenského vztahu k Baconovi není v komeniologickém bádání dosud jasno. Ukážeme v tomto drobném článku, že to způsobila okolnost, že velký komeniolog Jan Kvačala, který se touto otázkou první zabýval, otázku nedořešil, čímž zmátl své následovníky a svedl je nevolky k nesprávným představám. Otázka vztahu obou mužů je pro dějiny myšlenek velmi významná. V ní je z velké části obsažen vztah Komenského k nové, empirické a materialistické filosofii Angličanů 17. stol. a jejich italských naturalistických předchůdců. Kvačala¹ se domníval, že nelze prokázat, že by Komenský znal Bacona v době, kdy vznikaly jeho koncepce pedagogické, v době *České didaktiky*. Z toho učinil pak Josef Reber ukvapený závěr, že »legenda o vlivu Baconově na Didaktiku by měla navždy zmizet«. Z tohoto názoru pak další spisovatelé už obvykle vycházejí jako z něčeho samozřejmého. Výjimkou je O. Chlup, který ve »Vývoji pedagogických idejí v novém věku« (na str. 17) neopomíjí poznamenat, že v Didaktice »Komenský jasně a vědomě pečuje o sloučení věcí, pojmů a slov, uskutečňuje tak požadavek Baconovy indukční metody«.

Omyl Kvačalův vznikl, jak to tak často bývá, při sledování úmyslu správného. K. von Raumer, který ve svých Dějinách pedagogiky Komenského vyzvedl na přední místo, tvrdí na dvou místech tohoto díla, že Komenský závisí na Baconovi v požadavku pedagogického realismu. Jiný, anonymní autor spisu »Über historische Darstellung pädagogischer Ideen mit Bezug auf Rousseau und Comenius« říká, že Komenský se ve svém názoru na přírodu opírá o Bacona. Kvačala přezkoumává tato tvrzení a shledává za prvé docela oprávněně, že u Bacona pedagogického realismu není. Nemohl na něm tedy Komenský v tomto ohledu záviset. Odtud bylo nasnadě přezkoumat celou tradici o jejich vzájemné souvislosti. Co se týče Didaktiky, shrnuje Kvačala svá pozorování do následujících čtyř bodů:

1. Komenský napsal *Českou didaktiku* hned v prvních dobách svého exilu. V roce 1631, když byla opět naděje na návrat do vlasti, přibýly poslední kapitoly. Dobu, kdy se seznámil s Baconem, nemůžeme určit přesněji; není příznaků, že by jej byl znal před sepsáním Didaktiky; Kvačala má však za pravděpodobné, že lešenské přepracování týkalo se pouze formálních věcí, neboť tak veliká soustava nemůže být v krátkém čase zvrácena a přetvořena. Ale také vnitřní důvody mluví proti Baconovu vlivu na Didaktiku.

2. Bacon není uveden mezi četnými autory, o nichž Komenský v díle samém uvádí, že z nich čerpal. Ani jinde se v knize Baconovo jméno neuvádí, při citacích jinak velmi četných.

3. Ve *Velké didaktice* je celková koncepce zcela odlišná od Baconovy. Bacon pohlíží jinak na vztah filosofie a theologie. Má jinou klasifikaci věd. Kvačala dodává ihned sám, že tyto věci zůstaly u Komenského tak i v době, kdy se s Baconem seznámil, takže to má podřadný význam.

¹ J. Kvačala, *Beiträge zur Comeniusforschung*, Das Pädagogium 1888, 25 sl.

4. Pedagogický realismus je možno nenuceně vysvětlit ze světového názoru Komenského, z jeho názoru na *přírodu, který od Baconova je nadměru odchýlný a je vyjádřen již v Hlubině bezpečnosti*, která se v tomto ohledu s Didaktikou do jisté míry shoduje. Z myšlenky, že člověk má být věren svému středu (vyjádřené v Hlubině), dedukují se v Didaktice články didaktického postupu, vyvozuje se metoda realistická. I názornost vyučování je vyvozena touto podstatně deduktivní metodou.

Komenský má s Baconem společný jen všeobecný smysl pro přírodu, pro praktično — to je vše. O vlivu Baconově na Komenského Raumer neprokázal nic. Ovšem že nelze též dokázat, že Komenský napsal Didaktiku dříve, než se seznámil s Baconem; ale přirozená metoda Komenského je na Baconovi docela nezávislá.

Také co se Fysiky týče *minimisuje Kvačala* úlohu Baconovu. Shledává tu na předním místě Campanellův vliv. Induktivní metodu Komenský tu chválí, ale neužívá jí, je mu příliš zdoluhavá. Potom prochází Kvačala jiné spisy, kde jsou názvy na Bacona, totiž Prodrum Pansophiae, Dilucidatio, Faber fortunae, Via lucis, Disquisitiones de caloris et frigoris natura, a shledává všude, že Baconův zásah je jen povrchní. Nelze určit, co Komenský přijal od Bacona v pansofii, protože hlavní spisy jsou ztraceny. Určitou podobnost s Baconem nachází ve spise Unum necessarium, kde se říká, že úkolem filosofie je zřídit »vládu nad věcmi, která má spočívat v libém pozorování, rozumném řízení a racionálním užívání věcí«, ale vedle této shody je v mystickém zaměření spisu hned opět zdůrazněn rozdíl. Komenského úcta k Baconovi je v postatě ve slovech, nikoli ve věci: uslechtilé uznání opačných názorů spíše než poděkování za přijatou pomoc.²

Autorita Kvačalova způsobila asi u Jos. Rebera, zasloužilého vydavatele Komenského Fysiky (Lipsko 1896, VSJAK I, 131—134, 1914), že celkové závěry Kvačalovy o Didaktice nerevidoval, ačkoli sám k takové revidaci nalezl materiál. Neboť Reber to byl, kdo našel v Komenského Fysice neméně než 13 bodů, v nichž se Komenský shoduje s Baconem ve fyzikálních názorech, a to nejen ve věcech podružných, nýbrž ve veledůležitých, základní teorii pohybů, která souvisí v tehdejších představách s celým rozvržením universa, s teorií prostoru, času, příčinnosti etc. Kromě toho Reber upozornil na místo z Prodrumu Pansophiae § 97, kde Komenský líčí vznik *Velké didaktiky* a uvádí vedle pedagogických autorů, citovaných v této knize, také Campanellu a Bacona, takže jest zde splněn Kvačalův požadavek v bodě 2. Reber se však uspokojuje tím, že Komenský oba tyto filosofy uvádí na posledním místě, že však se s nimi Komenský seznámil až po J. V. Andrae, o kterém z nepochopitelných důvodů předpokládá, že Komenský jej poznal teprve 1628 (ač z něho čerpal přece již Labyrint), a Didaktika česká vznikla prý již předtím.

A přece již 1892 publikoval Patera v korespondenci J. A. Komenského dopis Ad illustrissimum D. D. Palatinum Belzenum, který podle vši pravděpodobnosti po-

² Kvačala zůstal na svém odmítavém stanovisku k Baconovu vlivu na Didaktiku i ve velkém spise J. A. C. *Sein Leben und seine Schriften*. 1892, str. 155: »odhlédneme-li od dvou malých filosofických spisků, najdeme zajisté velmi mnoho chvály na Bacona a jeho metodu, ale žádné užiti jeho názorů, nejméně pak tak vysoko vychválené metody.« V drobnějším spisu o Komenském, č. př. J. Klímy, čteme ovšem již na str. 24—25: »Konečně jest možná, že i rozvrh velké reformy věd, podaný Baconem Verulamským, působil na Komenského v tom smyslu, že výchova má jíti za vzorem přírody; není to však jisto, poněvadž Komenský již dříve, než se seznámil s Baconem, sám od sebe ... tuto myšlenku cenil a podle možnosti uplatňoval.«

chází z r. 1630 a který mluví podrobně o vzniku *České didaktiky* velmi podobnou řečí, jako uvedený § Prodromu, ale který nadto svědčí, že je napsán bezprostředně po zakončení Komenského pedagogického veledíla. Komenský zde vykládá svému ochránci, jak se vyvíjel jeho zájem o didaktické otázky od seznámení s Ratichiovým programem přes působnost na školách moravských a seznámení v roce 1627 se spisy Rheniovými, Helwigovými, Bodinovými, Ritterovými, Glaumovými, Holsteinovými. Tu pak připojuje parenthesu: addo Campanellam et Verulamium, felices philosophiae instauratores. Komenský je tedy studoval *současně* s pedagogickými autory, uvedenými v Didaktice a v Prodromu, a na konci jsou uvedeni, poněvadž běží o autory nikoli didaktické, nýbrž filosofické, tudíž s hlediska didaktiky pomocné. A jako na potvrzení této své známosti s Baconem dokládá Komenský dále, že začal velmi doufat ve východ nové epochy a že pochopil, že Danielovo slovo »multi scrutabuntur et augebitur scientia« (Dan. XII, 4)³ týče se naší doby, »posledních dob světa«: skoro stejný výklad téhož, poněkud odchylně citovaného místa má Bacon Novum Org. I, afor. 93. Máme zde tedy nejen zmínku o Baconovi, nýbrž zároveň hned volný, parafrázovaný citát z Bacona. 93. aforismus I. knihy asi i jinak vzbudil pozornost Komenského; Bacon zde užívá rčení, které je i Komenskému oblíbeným rčením, totiž »Pater luminum«,⁴ a vykládá, jak působení prozřetelné je nenápadné a ponaáhlé, takže je vše takřka hotovo dříve, než si lidé povšimnou, že se něco zvláštního děje; nezní to jako Komenského oblíbená maxima o spontánnosti všeho působení, o nutnosti, aby násilí zůstávalo stranou? A aby nebylo pochybnosti, že Komenský má na mysli práci na *České Didaktice*, vykládá dále, že chtěl těchto didaktických spisů využít pro reformu škol při návratu z exilu do vlasti, že však vadilo, že většinou byly německé, že tedy chtěl jejich poučení vyložit česky (nostrate sermone), ale přitom že mysl, povznesená do větší výše, počala vyvozovat ze samotné přirozenosti základy didaktiky, čemuž věnoval takřka tři roky. Při tom prý nechal stranou povrchní zkušenostní pozorování cizí i svoje. A z toho se zrodila nová *didaktika*, navrhuující způsob, jak rychle, příjemně, spolehlivě vyučovat a učit se. Komenský zde tedy zcela jasně vykládá, že vytvoření *Didaktiky trvalo tři roky*, a to od 1627: tedy od 1627 do 1630. První bod Kvačalův je tedy vyřízen tím, že Komenský nepoznal sice Bacona *před* sepsáním Didaktiky, ale seznamoval se s ním *po dobu* jejího vzniku, po dobu oněch tří let, věnovaných práci na ní. A že za tak dlouhou dobu je možno mnoho obrátů v celkové koncepci i v jednotlivostech, o tom myslím, nemůže být pochyby.

Druhý bod Kvačalův odpadá přirozeně spolu s prvním. Třetí vyvrátil Kvačala sám svou výše uvedenou poznámkou. Zbývá čtvrtý bod, totiž deduktivní vyvození pedagogického realismu, deduktivní založení přirozené metody. Ale neběží přece o to, zdali Komenský svůj realismus, přirozenou metodu, pravidla názornosti atd. deduktivně spojuje s principy svého filosofického názoru, nýbrž o to, zda mohl ve snažení Baconově spatřovat cosi souběžného své vlastní myšlenky, takže se tu ukazovala možnost skutečné spolupráce. Systematisace bývá velmi často věcí sekundární, která přichází až po dobytí určitých konkrétních výsledků. Komenský od Bacona zajisté nepřevzal soustavu své filosofické didaktiky. A nepřevzal od něho ani induktivní metodu odůvodnění svých zásad. To však neznamená, že se jím ne-

³ Mnozí budou pilně zpytovat i rozmnoženo bude umění.

⁴ Otec světla.

posiloval ve svém celkovém realistickém postoji, a hlavně to neznamená vyloučení vlivu v *jiných věcech*, o kterých Raumer, Kvačala, Reber právě nemluvili. Takové věci nepochybně jsou, jak dále ukážeme. Otázka Bacon a Komenský se nijak nevyčerpává problémem pedagogického realismu, role názornosti ve vyučování, důrazem na smyslovou zkušenost.

Nyní však, po tomto vyvrácení these Kvačalovy, obraťme se k dalšímu autoru, který sledoval vztah Komenský—Bacon.

Tím je Č. Stehlík ve velkém článku v České Mysli XIX (1923). Stehlík podobně jako Reber nechal úplně nepovšimnut list palatinovi Belzskému a přijímá pak poslušně názor Rebrův, že Komenský »teprve po *České didaktice* poznává autory jiné a mezi nimi i Bacona« (194). Kromě povrchních paralel mezi Labyrintem a Baconovými Idola, které sám nevydává za nic jiného než za zajímavou souběžnost, dává se pak Stehlík poznovu cestou Rebrovou, doplňuje rozbor Fysiky řadou detailů (z nichž některé jsou zcela neprůkazné, jiné málo průkazné), a pak se pouští do problému, který Kvačala označil jako »neřešitelný, protože hlavní spisy jsou ztraceny«, totiž do vztahu Komenského pansofie k Baconovi. A zde přes všechny formální i věcné nedostatky a omyly se mu daří průkaz řady shod mezi Předchůdcem vševědy a Novum organum, resp. De augmentis, z nichž nejdůležitější zdají se nám tyto: 1. myšlenka provést inventář všeho dosavadního vědění (Prodromus, VSJAK I, 352, N. O. 15 a j.); 2. myšlenka přehledky, kritické revise všeho dosavadního vědění (Prodr. 352, N. O. 15 a j.); 3. myšlenka, že metoda je jako nástroj, mnohonásobně zvyšující sílu ducha (Prodr. 362, 32, 33, N. O. I, aph. 2 a předmluva k NO); 4. myšlenka, že přirozenost věcí nutno převést na základní prvky podobně jako jazyk na stavbu z hlásek (i když tato myšlenka je rozšířena i jinde, vyskytuje se na př. ve formě méně pregnantní v Cusanově Compendium, obsaženém v Komenském prokázaném známém výboru Pindarově); 5. myšlenka, že methodou zjištění přírodních pravd je inductio, i když pansofie se jí nemůže spokojit. Také Stehlík měl tedy více než jeden důvod k revisi celého běžného názoru kvačalovského; také Stehlík mu však pasivně podlehl.

A přece mezi těmito myšlenkami, které v Podromu zjistil jako spolehlivě baconovské, je jedna, která se vyskytuje již v Didaktice a jest nepochybně baconská: to je myšlenka o analogii mezi správnou methodou a strojem, znásobujícím síly ducha. Celá XIII. kapitola Didaktiky, která se zabývá pojmem pořádku (ordo), na němž závisí úspěch vyučování, t. j. pojmem přirozené metody, ukazuje, jak tento řád, tato *umělá konstrukce*, dovoluje člověku zvládat úkoly, na něž jinak jednotlivec nestačí přirozenými silami: státní aparát, kladkostroj Hieronův (obdoba Baconova příkladu s obeliskem v předmluvě k Novum Organum), střelná zbraň, tiskařské umění, vůz, loď, hodiny, to vše je obdivuhodného účinku — a spočívá to ne na nějaké zázračné síle, nýbrž děje se pouhou »dispositio certo numero, mensura et ordine omnium ibi concurrentium talis, ut unumquodque praescriptam habeat metam et ad metam directa media et mediorem certos modos, accuratissimam nempre cuiusque ad cetera proportionem, et unumquodque cum suo correlato debitam cohaerentiam, et ad communicandam reciprocandamque vim mutuas leges«. ⁵ Zde je zcela jasné, že Komenský popisuje myšlenku *stroje*, která je pojata tak široce, že výuka pod ni spadá právě tak jako mechanika v užším smyslu. Vše

⁵ Spořádání všeho na jistou formu, míru, počet tak, aby všemu cíl vytknut byl a k tomu cíli jdoucí prostředkové zřízení; a vše jedno k druhému proporci mělo a jedno druhým se vázalo a jedno druhému napomáhalo naskrze (Did. vsl. XIII, DK 1951, s. 74).

zde závisí na jediném pořádku tak, že ani kolečko, ani hřebíček nesmí chybět, jinak se vše zastaví. A závěr? »Nihil igitur aliud requirit docendi artificium quam artificiosam temporis, rerum methodique dispositionem.«⁶ Bacon i Komenský se zde stejnou měrou ukazují nadšenými stoupenci toho, co již jinde autor nazval premechanismem, totiž vědomí, že stroje, mechanismus, tvar a pohyb jsou rozhodující přírodní kategorie, ale tyto kategorie nejsou dosud pochopeny ve své vlastní matematicko-fysikální povaze.

Jiná velká a podstatná shoda mezi Baconem a Komenského Didaktikou je v účelu, k němuž směřuje methodická náprava, tam vědění, zde vyučování a výchovy. Přirozená methoda, u obou autorů vyčtená z »věcí samých« (ač v tom, jaká má tato methoda být, se oba autoři neshodují), má vést k tomu, aby člověk z upadlého stavu stal se opět tím vládcem nad veškerým stvořením, kterým byl ustanoven původně a na počátku. Bacon praví (NO II, XLII, cit. vyd. str. 365): Neque enim per maledictionem facta est creatura prorsus et ad extremum rebellis. Sed in virtute illius diplomatis, In sudore vultus comedes panem tuum, per labores varios (non per disputationes certe, aut per otiosas ceremonias magicas) tandem et aliqua ex parte ad panem homini praeibendum, id est, ad usus vitae humanae subigitur.⁷ K těmž cíl, k němuž Bacon chce přispět svým věcným, nesmyslným věděním, míní však Komenský přispět výchovou. Jako Bacon umísťuje svůj optimistický, moderní výklad biblického mytu o pádu prvotního člověka a jeho nynějším napravení pravou methodou praktického vědění na konci díla Novum Organum, tak Komenský rovněž na význačném místě, totiž na začátku Velké didaktiky, v oslovení Omnibus rerum humanarum praesidibus,⁸ podává vlastní výklad téhož. A výklad je to vskutku souběžný, je ovšem podrobnější a jaksí pedantičtější, člověk sám je ráj, nyní ovšem zatemněný a ztrativší svou dokonalost, ale přece jen vzatý na milost a mohoucí čelit zkáze hlavně výchovou dětí, bytostí nejpružnějších a nejčistších, nejpřístupnějších správnému methodickému působení: nepořádek, zmatek, v němž se projevuje úpadek člověka, má být zvládnut methodickou prací ve škole, v této »dílň lidskosti«, t. j. v místě, kde se vytváří člověk nový, opět bytost universální, opět vládoucí nad věcmi, pán přírody jako na počátku, opět vrcholek veškerého světa (v. k tomu Didaktiku velkou, kap. IV.).

Komenský tedy v době Didaktiky nejen Bacona znal, nýbrž nepochybně se oň také aspoň v těchto dvou nikoli nepodstatných bodech mohl opřít. V Baconově velké obnově, v Instauratio magna, musil nepochybně spatřovat paralelní úsilí o člověka veskrze povzneseného, universálního, ovládajícího věci i sebe. Že se oň neopřel ve věcech speciálně pedagogicko-didaktických, nýbrž ve věcech filosofických, hlavně v otázkách, jak rozmnožit síly a moc lidského ducha a jak u upadlého tvora znovu upevnit sebevědomí, sebedůvěru, jak mu dát nový celkový postoj k světu a k sobě — to nezmenšuje nikterak význam této souběžnosti. Není správné, že by byl Komenský prostě Bacona zdravil na dálku jako člověka, kterého uznáváme, i když nesouhlasíme. Ovšem v době, kdy Komenský poznal Bacona, nebyla jeho filosofie dávno již tabula rasa, byla již budovou takřka hotovou a Baco mohl

⁶ A tak tedy i didaktika na jiném nezáleží, než na rozměření dobrém a vlastním času, věci a způsobu přednášení jich (tamt.).

⁷ Zlořečením se totiž příroda nestala do základů vzpurnou. Nýbrž na základě onoho příkazu »v potu tváře své budeš jísti chléb svůj« podrobuje se rozmanitou námahou (zajisté ovšem nikoli disputacemi nebo prázdnými čarodějnými operacemi) konečně do jisté míry tomu, aby člověku poskytovala chléb, t. j. potřebám lidského života.

⁸ Všem představeným lidských společností.

do ní vstoupit jen připravenými vchody a chodbami. Jaký to byl pochod, musíme zůstatv jenému, podrobnějšímu zkoumání.

*

R e s u m é

V komeniologické literatuře je rozšířeno mínění, vyslovené ještě J. Hendrichem v Pedagogické revui III, 1950, že Komenský poznal Bacona z Verulamů až po české didaktice. Tato these má původ v názorech Kvačalových. Autor podrobně rozbírá všechny větší práce, které se od doby Kvačalova článku v Pädagogium 1908 vzta- hem Bacon—Komenský zabývaly, a ukazuje pak, že již dopis Komenského Rafaelu Lesczynskému z poloviny 1630 dokazuje naopak, že Komenský se zabýval Baconem současně s pedagogickými autory, jichž použil v Didaktice. Ukazuje dále na dvě podstatné paralely mezi Novum Organum a Velkou didaktikou, které nepochybně nejsou nahodilé (metoda jako stroj, zmnohonásobující síly člověka, a snaha při- spět k tomu, aby se člověk stal znovu pánem světa a přírody, jako na počátku — u Bacona prakticky užitým věděním, u Komenského výchovou).

Резюме.

В литературе, посвященной Я. А. Коменскому, распространен взгляд, высказан- ный еще Гендрихом в журнале «Педагогика ревю» III, что Коменский познако- мился с сочинениями Фр. Бэкона уже после того как написал по чешски «Дидак- тiku». Это утверждение опирается на взгляды Квачалы. Автор статьи подробно анализирует все крупные работы, которые после опубликования статьи Квачалы в журнале «Педагогiум» в 1888 году занимались вопросом о соотношении Бэкон — Коменский, и показывает, что, наоборот, уже письмо Коменского, написанное Рафаэлю Лещинскому в середине 1630 года, свидетельствует, что Коменский изучал Бэкона одновременно с другими авторами педагогических сочинений, использованных им в «Дидактике». Автор показывает затем, что два существен- ных сходства между сочинениями «Новый органон» и «Великая дидактика» (ме- тод как орудие умножающее силы человека и стремление еодействовать тому, чтобы человек снова стал господином природы), конечно, не случайны.

Summary.

In the comeniological literature there is a widespread view that it was not till after his Czech Didactic that Comenius became acquainted with Francis Bacon's work. This thesis, which is still maintained by J. Hendrich in the Pedagogical Review III, originates from Kvačala's views. The author analyses in detail all the major works that have dealt with the Bacon — Comenius relations since the appearance of Kvačala's article in Pedagogium 1888, and then points out that Comenius' letter to Raphael Lesczynsky, dated as early as the middle of 1630, proves on the contrary that Comenius studied Bacon together with other pedagogical writers he drew upon in his didactics. The author further points out two substantial parallels between the Novum Organum and the Great Didactic, which undoubtedly are not accidental (method as a machine multiplying the strength of man, and the endeavour to contribute to restoring to man the empire over world and nature — with Bacon by means of practically applied knowledge, with Comenius by means of education).